

институтів освіти був обумовлений, перш за все, прискореним економічним розвитком міста та громади. Це, в свою чергу, сприяло фінансовому забезпеченню цих шкіл та шкіл, і породило попит на кваліфікованих працівників. Серед єврейського населення найбільш популярними були медична, комерційна та юридична сфери освіти.

Розглянуті особливості та фактори, які впливали на систему освіти єврейського населення. Відзначено, що з кінця ХІХ ст. у євреїв почалися проблеми при отриманні освіти. Після погромів 80-х рр. була встановлена норма для вступу єврейського населення в вищі навчальні заклади. Така ж політика проводилася і в звичайних єврейських школах. Зокрема, за розпорядженням міністра фінансів, частка євреїв одеських комерційних шкіл визначалася залежно від діяльності купців-євреїв та фінансування цих установ. Незважаючи на культурну дискримінацію, відбувався значущий прогрес освітньої системи, що сприяло розвитку єврейської освіти та культури, зростанню національного гідності, бажання служити своєму народу, його відродженню.

Ключові слова: євреї, освіта, хедер, талмуд-тора, «Хаскала».

Рецензент: Н.М.Діанова, д.і.н., професор (Одеський національний університет імені І.І.Мечникова)

УДК 94(477.74):352«1918»

Тарас Вінцовський

ОДЕСЬКА МІСЬКА ДУМА В УМОВАХ АВСТРО-НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ БЕРЕЗНЯ – КВІТНЯ 1918 РОКУ

Дане дослідження, виконане на основі аналізу стенографічних звітів засідань міської думи Одеси, присвячене вивченню діяльності муніципалітету міста в умовах австро-німецької окупації. Розглядаються питання підготовки думи до вступу німецьких і австро-угорських військ в Одесу, хід і наслідки переговорів щодо правил взаємодії між самоврядуванням та штабом союзницьких армій, практична реалізація домовленостей.

Ключові слова: міська дума Одеси, Брестський мир, німецькі та австро-угорські війська, Головний крайовий комісаріат уряду УНР, ревізії.

Відразу після проголошення УНР у південних губерніях України розпочався процес поступового визнання новоствореної республіки з боку органів місцевого самоврядування. В одних випадках міські думи, наприклад Катеринослава, ще до 7 листопада відмовились від тактики конфронтації з Києвом і оголошували про підтримку дій центральної української влади. В інших містах гласним доводилося триваліший час проходити ментальну еволюцію, здебільшого під тиском обставин, здійснюючи при цьому латентний пошук компромісу між власним переконанням і політичними реаліями. Сказане значною мірою стосується Одеської міської думи, яка протягом зими 1917 – 1918 рр. у перемовинах з урядом виборювала для причорноморського міста окремий статус. Прийняття Центральною Радою ІV-го Універсалу і укладення Брестського миру

не лише змінювало геополітичну ситуацію у Центрально-Східній Європі, але й змусило міські думи пристосовуватися до нових викликів. Перша світова війна, яка раніше проходила за умовним бар'єром «далеко від рідної домівки» тепер стрімко накочувалася у вигляді наступу союзницьких армій, а муніципалітетам варто було не тільки готуватися до повернення місцевої української адміністрації, яку вони трактували як безпосереднього конкурента у річищі самоврядних повноважень, але й відпрацьовувати механізми стосунків з невідомими раніше учасниками військово-політичних подій – німецькими та австро-угорськими штабами і комендатурами.

Попри стрімке наповнення історії Української національної революції краєзнавчими сюжетами¹²⁰, визначена тематика до сьогодні не представлена у науковій літературі ґрунтовними публікаціями, принаймні автору не вдалося відшукати жодної праці, у якій/яких комплексно відображалися політичні чи господарські аспекти діяльності міської думи Одеси в останній період існування першої УНР. Навіть у відповідному розділі з історії Одеси визначені сюжети представлені вкрай блідо і малоінформативно¹²¹, що пояснюється іншими завданнями, які стояли перед авторами узагальнюючого твору. Згодом один зі співавторів, побіжно розглядаючи розгортання революції 1917 р. в Одесі, теж не зосереджувався на аналізі навколо «думських» аспектів подій весни 1918 р.¹²² На «до окупаційному» етапі існування думи концентруються одеська дослідниця І. Дружкова¹²³ та німецька Т. Пентер¹²⁴. Більш опукло вказані наукові проблеми фігурують у краєзнавчих нарисах В. Файтельберг-Бланка і В. Савченка¹²⁵, але їхня праця не повною мірою підсумовує визначену тематику. Тому перед нами постають наступні дослідницькі завдання: виявити тенденції в оцінках геополітичної ситуації з боку гласних думи

¹²⁰ Бойко В. М., Демченко Т. П., Оніщенко О. В. 1917 рік на Чернігівщині: історико-краєзнавчий нарис. – Чернігів: Сіверянська думка, 2003. – 126 с.; Власюк О. В., Цятко В. М. Волинь в добу Центральної Ради (1917 – 1918). – Рівне: Волинські обереги, 2009. – 96 с.; Господаренко О. В. Господарська діяльність Миколаївської міської думи в період австро-німецької окупації 1918 – 1919 рр. // [режим доступу] http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_Gum/npchdu/History/2000_5/5-15.pdf; Комарницький О. Містечка Волині та Київщини у добу Української революції 1917 – 1920 рр.: Монографія. – Кам'янець-Подільський: Аксиома, 2009. – 312 с.; Логінов О., Семенко Л. Вінниця у 1917 році. Революція в провінційному місті. – Вінниця, 2011. – 272 с.; Реверук В. Полтавщина в перший рік Української революції. Доба Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). – Полтава: АСМІ, 2007. – 186 с.; Східне Поділля в добу Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 – грудень 1918 рр.): Зб. док. та мат. / Упорядники: К. Завальнюк, Т. Стецюк. – Вінниця: ПП О. Власюк, 2008. – 208 с.; Українське відродження 1917 – 1920 рр. на Сумщині / Автор-упор. Г. М. Іванущенко. – Суми: ФОРМ-Наталуха А. С., 2010. – Т. 1. – 228 с.

¹²¹ Раковський М. Ю., Шкляев І. М. У революційні часи (1917 – 1920 рр.) // Історія Одеси / Під ред. В. Н. Станко. – Одеса: Друк, 2002. – С. 295.

¹²² Шкляев І. Н. Как делалась революция в Одессе // Новик. Труды по военной истории. – Вып. IV. – Одесса, 2011. – С. 106-109.

¹²³ Дружкова І. С. Одеська міська дума 1917 р.: вибори та склад // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Випуск 3. 2004. Серія: Історія. – Одеса: Астропринт, 2004. – С. 23-35; Її ж. До історії Одеської міської думи після Лютневої революції 1917 р. // Революції в Україні у XX-XXI століттях: співзвуччя епох. Матеріали V Всеукраїнської наукової конференції. – Одеса, 2009. – С. 40-43.

¹²⁴ Pentter T. Odessa 1917: Revolution an der Peripherie. – Keln; Weimar; Wien: Bohlau, 2000. – P. 204-221.

¹²⁵ Файтельберг-Бланк В., Савченко В. Одесса в эпоху войн и революций 1914 – 1920. – Одесса: Оптимум, 2008. – 336 с.

напередодні вступу німецьких, австро-угорських і українських військ до Одеси, проаналізувати хід переговорів представників муніципалітету з військовим командуванням навколо питань життєдіяльності міста, з'ясувати практичну реалізацію політичних, військових і господарських завдань, які стояли перед думою, місцевою українською адміністрацією та німецьким і австро-угорським командуванням. Джерельним забезпеченням виконання поставлених завдань головним чином слугують фонди Державного архіву Одеської області, у яких зберігаються стенографічні звіти засідань думи, а хронологічні рамки визначені останнім періодом існування першої УНР від часу відновлення контролю за причорноморським регіоном у березні 1918 р. до державного перевороту 29 квітня 1918 р. і подальшої тимчасової заборони діяльності міської думи Одеси.

Незабаром після укладення Брестського мирного договору і подальшого наступу союзницьких армій на території України, в Одесі почали поширюватися чутки про невідворотну окупацію міста німецькими та австро-угорськими військами. Перед гласними думи вкотре постала неабияка дилема вибору – або зберігати вірність ідеалам територіальної цілісності Російської держави, яка на їхню думку мала постати внаслідок рішень Всеросійських Установчих зборів й попри численні факти кривавої розправи більшовиків над різними категоріями суспільства сприяти організації оборони Одеси, або зробити вибір на користь УНР та країн Четверного блоку, які принесуть звільнення від червоного терору. Подібна імпліцитна амбівалентність підживлювалася рішеннями командувача військами Одеської радянської республіки М. Муравйова, який 24 лютого не лише оголосив місто на воєнному стані, але й розігнав міську думу¹²⁶ як місце концентрації «буржуазних елементів». Відтак, гласним довелося продовжувати працювати на напівлегальних умовах, що втім не надто вплинуло на періодичність їхніх засідань.

Вже 26 лютого 1918 р. гласний М. Циварьов (член ради селянських депутатів) від імені більшості соціалістичних фракцій думи (ПСР, РСДРП (об'єднані), Бунд, Об'єднана єврейська соціалістична робітничка партія, Поалей Ціон, Польський соціалістичний союз) за підсумками обговорення доповіді міського голови В. Богуцького вніс резолюцію про потребу запровадження в Одесі осадного стану у зв'язку з наступом німецьких і австро-угорських військ¹²⁷, чим фактично солідаризувався з діями М. Муравйова й можливо у такий спосіб намагався врятувати гласних від неминучих репресій. Втім частина думців не зуміла уникнути арешту після того коли на початку березня у місті розпочалися солдатські безпорядки, які супроводжувалися грабунком магазинів й жорстоким

¹²⁶ Файтельберг-Бланк В., Савченко В. Вказ. праця. – С. 83.

¹²⁷ ДАОО. – Ф. 4. – Оп. 4. – Спр. 135. – Арк.70 зв.

червоним терором, а дума оголосила про перебирання на себе усієї повноти влади¹²⁸.

По мірі наближення до міста лінії фронту міське керівництво висловлювали очевидне занепокоєння долею Одеси. 7 березня міський голова В. Богуцький, виступаючи перед гласними, повідомив, що на місто насуваються не лише українські і німецькі війська, але згодом їх можуть атакувати й румунські армії. У зв'язку з цим він нагадав колегам, що за умов окупації Одеси їм доведеться вирішувати питання щодо ставлення до України¹²⁹, південні кордони якої міські обранці трактували довільно, і сумнівалися у доречності претензій Києва на Одесу. Навіть 19 березня, коли у північно-західній частині причорноморського регіону відновилися повноваження Центральної Ради і уряду УНР, гласний Г. Гіммельфарб редукував ситуацію до тези «<...>значна частина передбачуваної України<...>»¹³⁰.

Неминуча окупація Одеси не лише помітно стимулювала бажання гласних увійти в переговори з військовим командуванням, але й виступити єдиним репрезентантом думки мешканців міста, оскільки свої делегації готували направити до німецьких і австрійських генералів ради селянських й військових депутатів, а Рада народних комісарів Одеської радянської республіки на чолі з В. Юдовським заздалегідь готувалася до евакуації з міста, залишаючи адміністративну владу в руках муніципалітету. Майбутні перемовини трактувалися різними групами гласних у площині з'ясування характеру майбутньої окупації й домовленостей навколо передусім військово-політичних питань, серед яких домінували охорона інтересів мирних мешканців, статус вільного міста, утворення нових органів влади, збереження системи рад як економічних об'єднань, відстоювання прав і свобод громадян, зокрема на створення політичних організацій. При цьому в окремих репліках висловлювалося припущення, що штаб наступаючих армій сам вийде на зв'язок з муніципалітетом. У концентрованому вигляді страхи і сподівання гласних, які щойно переживали червоний терор й втомилися від щоденних провокацій та погромів, здійснюваних більшовиками, тому готові були сприймати навіть окупаційну владу, якщо вона забезпечить місту нормальну життєдіяльність, отримали вербальне вираження у виступі С. Пена, який стверджував про надзвичайну швидкість просування німецьких і австрійських підрозділів, а «ми не знаємо з чим вони йдуть до нас, чи дивляться на нас вороже чи ні<...> ми хочемо миру, ми хочемо порядку, ми хочемо, щоб життя і майно населення були збережені». На завершення свого емоційного звернення він запропонував якомога швидше надіслати делегацію, яка б запевнила військових у мирному характері намірів думи. Підтримавши свого колегу, присутні

¹²⁸ Файтельберг-Бланк В., Савченко В. Вказ. праця. – С. 83-84.

¹²⁹ ДАОО. – Ф. 4. – Оп. 4. – Спр. 135. – Арк.77-78.

¹³⁰ Там само. – Арк.93.

ухвалили рішення, що така делегація має бути створена, але дещо згодом¹³¹.

Рівень гостроти дискусії засвідчує й той факт, що після прийнятого рішення про формат делегації полеміка не припинилася, а радше перейшла у іншу площину. Гласний Г. Лур'є висловив думку, що переговорникам доведеться вести розмову не стільки з німецькими чи австрійськими військовими, скільки з українськими послами. Далі він звернув увагу на лояльне ставлення української адміністрації до рад і закликав колег використати цей нюанс як аргумент для порозуміння. Радянська тематика розділила думців на дві частини, одні з яких погоджувалися з логікою вказаного оратора, а інші вважали, що відновлення УНР відбудуватиметься винятково за лекалами Берліна й при цьому німецькі військові чудово розуміють, що ради є природнім ворогом Української республіки, тому мають бути знищені. Окрім іншого, наголошували останні, негативно ставиться до рад більша частина одеситів¹³².

Зрештою того ж дня, 8 березня, об'єднане зібрання соціалістичних фракцій думи запропонувало сформувати делегацію у складі В. Чехівського, М. Ганца, С. Соловейчика, М. Щепковського та Л. Раухвергера. Згодом до неї додали ще М. Циварьова¹³³. Вибір персонального складу переговорників не був випадковим, а визначався здебільшого етнічним походженням, зокрема необхідністю увести до делегації німців (М. Ганц і Л. Раухвергер) та українців (В. Чехівський), навіть попри те, що останній, згідно стенографічних звітів, узагалі не брав участі у роботі думи протягом декількох останніх місяців.

Втім, безпосередні контакти думців з командуванням наступаючих частин розпочалися не відразу. Вони гальмувалися передусім через запровадження 9 березня М. Муравйовим військово-революційного трибуналу¹³⁴. Збройні більшовицькі загони, створені з матросів кораблів «Алмаз» і «Синоп», виступаючи проти будь-яких домовленостей з військами Центральних держав і УНР, намагалися ув'язнити делегатів від думи. У результаті під вартою опинився М. Циварьов, якого відправили у плавучу в'язницю «Алмаз», а інші переговорники були змушені переховуватися доки місто повністю не залишили війська Одеської радянської республіки¹³⁵, вирушивши у напрямку Вознесенська – Миколаєва 11-12 березня 1918 р.¹³⁶. Співавтори «Історії Одеси» стверджують, що австро-німецьке командування дало можливість більшовикам безперешкодно здійснити евакуацію і не поспішало вводити в місто свої війська¹³⁷.

¹³¹ Там само. – Арк. 94-96, 99-100.

¹³² Там само. – Арк. 97.

¹³³ Там само. – Арк. 100 зв.

¹³⁴ Файтельберг-Бланк В., Савченко В. Вказ. праця. – С. 84.

¹³⁵ ДАОО. – Ф. 4. – Оп. 4. – Спр. 135. – Арк. 108 зв.

¹³⁶ Файтельберг-Бланк В., Савченко В. Вказ. праця. – С. 84-85.

¹³⁷ Раковський М. Ю., Шкляєв І. М. Вказ. праця. – С. 295.

Принагідно зауважимо, що дума вела активну роботу з РНК Одеської радянської республіки, Румчеродом і радою матроських депутатів щоб флот не вступав у бойові дії проти союзницьких армій¹³⁸, побоюючись великих й марних людських жертв і руйнувань. Вочевидь це посприяло відмові моряків виконувати останній наказ М. Муравйова про знищення артилерійським вогнем кораблів Чорноморського флоту «буржуазної» частини міста¹³⁹.

Відтак переговірники приступили до безпосередньої реалізації покладених на них обов'язків тоді коли передові німецькі частини (у складі 12-го корпусу австрійських сил генерала Р. Брауна перебував німецький корпус генерала Р. фон Коша із групи військ генерала А. фон Макензена¹⁴⁰) увійшли на околиці Одеси. Вранці 13 березня делегація нарешті виїхала в сторону просування союзницьких підрозділів, але у районі передмістя Застава зустріла військових, які випереджаючи очікувані в думі терміни, опинилися безпосередньо під Одесою, рухаючись з боку Роздільної. За словами М. Ганца, офіцер німецької армії запросив їх на розмову і запевнив, що згідно Брестськими домовленостями їхня місія не завойовницька, а мирна¹⁴¹.

Подальші переговори проходили за десяток кілометрів від міста, у селі Дальник, де розташувався штаб бригади, очолюваний полковником фон Фогелем. Прикметно, що попри зусилля думи, у штаб бригади все-таки прибули представники від рад селянських і військових депутатів, робітників, а звільнений з-під варті М. Циварьов представляв інтереси як думи, так і ради селянських депутатів. Перший етап перемовин, які безпосередньо здійснювали фон Фогель і А. Раухвергер, пройшов напрочуд люб'язно, продуктивно й коректно, та закінчився прийняттям умов, вироблених усіма делегаціями, без заперечення з боку німців. А М. Ганц наступного дня поділився з колегами по думі вельми специфічними і характерними відчуттями від побаченого напередодні. Він рефлексував щодо внутрішнього відчуття вищості німецьких офіцерів, які попри підкреслену коректність внутрішньо позиціонували себе як «доросла людина, що хоче покартати дитину, яка напустувала». З його слів також викристалізувалися сумніви союзницького командування у здатності міської влади самостійно навести лад, тому повідомили, що на перших порах допоможуть у цьому питанні¹⁴².

Звертає на себе увагу й той факт, що джерела не згадують про присутність під час домовленостей представників штабу 12-го корпусу австро-угорських армій, котрі не лише брали безпосередню участь у наступі на Одесу і 13 березня зайняли причорноморське

¹³⁸ ДАОО. – Ф. 4. – Оп. 4. – Спр. 135. – Арк. 110-111.

¹³⁹ Файтельберг-Бланк В., Савченко В. Вказ. праця. – С. 85.

¹⁴⁰ Кураєв О. Політика Німеччини та Австро-Угорщини: український напрямок. – К., 2009. – С. 275.

¹⁴¹ ДАОО. – Ф. 4. – Оп. 4. – Спр. 135. – Арк. 108 зв.

¹⁴² Там само. – Арк. 109-109 зв.

місто¹⁴³, а й за планом цісаря Карла I мали раніше за німецькі війська захопити Одесу через необхідність якомога оперативно вирішити проблему з поставками продовольства, бо запаси Дунайської монархії мали закінчитися 15 березня 1918 р.¹⁴⁴.

У результаті успішного завершення кампанії німецьке командування з комфортом улаштувалося у готелі «Пассаж», а під фельдкомендатуру пристосували готель «Північний». Комендантом міста від австро-угорських військ спочатку став фельдмаршал-лейтенант фон Ессер¹⁴⁵, а незабаром генерал-лейтенант¹⁴⁶ Е. фон Бельц¹⁴⁷, якого у інших джерелах називали комісаром¹⁴⁸ і навіть губернатором¹⁴⁹. Німецьким та українським комендантами Одеси призначили відповідно Фогеля та полковника Г. Зінкевича¹⁵⁰. 29 березня за домовленістю між німецькою та австро-угорською сторонами до сфери впливу останніх потрапляли частина Волинської, Подільська, Херсонська і Катеринославська губернії¹⁵¹. Таким чином, протягом наступного місяця муніципалітету слід було вибудувувати лінію поведінки здебільшого з представниками Дунайської монархії, штаб-квартира яких розташувалася саме в Одесі. 7 квітня головнокомандувачем союзницьких військ Одеського району, замість генерал-полковника графа К. фон Кірхбаха, який 15 березня подав у відставку¹⁵², став австрійський генерал Е. Бем-Ермолі¹⁵³, що прибув до морської столиці України 5 квітня¹⁵⁴.

Поряд зі вступом до Одеси армій Центральних держав 14 березня було проголошено повернення української влади у регіоні. Місцеві органи управління УНР існували спочатку у вигляді української міської ради, але за декілька днів, 18 березня, приступив до виконання функціональних обов'язків Головний крайовий комісаріат Херсонської, Таврійської і Катеринославської губерній (далі – ГКК) на чолі з Головним комісаром С. Комірним, створений Радою народних міністрів Української республіки задля виконання контролюючих функцій і розпоряджень центральної влади в регіоні. При Крайовому комісаріаті було створено окрему систему управління з різними відділами. Замість колишніх комісарів української ради розпорядження Головного комісара виконували завідувачі відділами¹⁵⁵. Управлінці ГКК рішуче взяли за

¹⁴³ Файтельберг-Бланк В., Савченко В. Вказ. праця. – С. 84.

¹⁴⁴ Кураєв О. Вказ. праця. – С. 275.

¹⁴⁵ Ведомости Одесского градоначальства. – 1918. – 23 марта.

¹⁴⁶ У джерелах, датованих квітнем 1918 р. значиться як фельдмаршал. Див.: ДАОО. – Ф. 4. – Оп. 4. – Арк. 19.

¹⁴⁷ Раковський М. Ю., Шкляєв І. М. Вказ. праця. – С. 295.

¹⁴⁸ Вільне життя. – 1918. – 24 травня.

¹⁴⁹ Белан Ю. Я. Отечественная война украинского народа против неметких оккупантов в 1918 году. – К.: Издательство Киевского университета, 1960. – С. 145.

¹⁵⁰ Ведомости Одесского градоначальства. – 1918. – 23 марта, 29 марта.

¹⁵¹ Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1. – С. 19.

¹⁵² Залесский К. А. Первая мировая война. Правители и военачальники. Биографический энциклопедический словарь. – М.: Вече, 2000. – С. 323.

¹⁵³ Файтельберг-Бланк В., Савченко В. Вказ. праця. – С. 91; Белан Ю. Я. Вказ. праця. – С. 145.

¹⁵⁴ Родная страна. – 1918. – 6 апреля.

¹⁵⁵ Одесские новости. – 1918. – 19 марта.

виконання своїх функціональних обов'язків, нерідко перебираючи частину повноважень міської думи. Про наполегливість С. Комірного у виконанні поставлених перед ним завдань випукло свідчили його слова на нараді з представниками соціалістичних партій, яка відбулася у перші дні перебування комісара на посаді: «<...>Я призначений<...> головним комісаром півдня УНР. Моїм осередком буде м. Одеса. Першим моїм завданням, на що я маю уповноваження з Києва, організувати в Одесі для полудневої України різні інституції. На першому місці стоїть питання про організацію продовольчого відділу, який би зараз розпочав свою діяльність, і застеріг би продовольчу кризу<...>»¹⁵⁶.

Характерно, що ще 15 лютого 1918 р. уряд призначив С. Комірного Головним комісаром при німецькому головному штабі¹⁵⁷. Одеське міське самоврядування, згідно розпоряджень Міністерства внутрішніх справ, могло контактувати з німецьким і австрійським командуванням з принципових та важливих питань лише через Головного крайового комісара¹⁵⁸. З інших питань муніципалітет міг безпосередньо встановлювати стосунки з союзниками, наприклад, щодо організації евакуації біженців, позаяк з технічних причин скласти таку комісію при ГKK було неможливо¹⁵⁹. За словами київського дослідника О. Кураєва, захоплення найчисельнішого міста півдня України стало критичним моментом наступу союзницьких військ у регіоні, в тому числі у світлі неприхильного ставлення Києва до розгортання тут австро-угорської присутності, але існуючий status quo змушував С. Комірного налагоджувати взаємини з представниками Відня в Одесі. Тим більше, у складі австрійських армій перебував окремий український загін під командуванням ерцгерцога Вільгельма (Василя Вишиваного)¹⁶⁰.

Таким чином, міська дума за присутності значного військового контингенту і української адміністрації опинилися в умовах часткового обмеження своїх повноважень. Перед гласними і міською управою постали нові виклики, які передбачали з'ясування цілої низки ключових проблем. Так, в порядку денному не лише думи, але й життєдіяльності міста постало питання компетенції окупаційної військової влади та конкретних дій з боку німецького і австрійського генералітету щодо реалізації положень Брестського миру. Адже 18 березня 1918 р. генерал-квартирмейстер генерального штабу німецьких військ Е. Людендорф видав документ «Інструкція з управління окупованими територіями», яка спрямовувалася на стабілізацію становища в Україні. У ній, в тому числі, йшлося про розбудову місцевої адміністрації як інструменту налагодження поставок продовольства¹⁶¹.

¹⁵⁶ Чорноморська хвиля. – 1918. – 24 березня.

¹⁵⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – К.: Наукова думка, 1997. – Том II. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – С. 168-169.

¹⁵⁸ ДАОО. – Ф. 16. – Оп. 94. – Спр. 89. – Арк. 34.

¹⁵⁹ Там само. – Арк. 36.

¹⁶⁰ Кураєв О. Вказ. праця. – С. 279.

¹⁶¹ Пиріг Р. Я. Німецько-австрійська окупація України 1918 р.: до питання про термінологічну визначеність // Український історичний журнал. – 2013. – №3. – С. 17.

Своєрідним підсумком перших контактів муніципалітету Одеси з армійським командуванням стала доповідь, з якою 19 березня В.Богуцький виступив на засіданні думи. Він звітував про дії керівництва міста напередодні вступу союзницьких військ до Одеси. Базовими тезами міського голови стали апеляції з приводу відсутності чіткого уявлення про наміри військових, тому дума вирішила висунути цілу низку конкретних завдань, спрямованих на охорону тих прав муніципалітету, які були здобуті революцією. Далі В. Богуцький стверджував, що думська делегація повідомила міського голову і управу про винятково мирні завдання, які стояли перед німецькими та австро-угорськими військами, зокрема допомога українському уряду задля підтримки порядку, відтак усі політичні свободи будуть збережені, а міське самоврядування залишиться єдиним органом влади, тому усі заходи і дії командування узгоджуватимуться з думою¹⁶². Остання думка була чи не визначальною у системі мислення гласних, які протягом усього періоду існування новообраної думи наполягали на ексклюзивному праві бути репрезентантом мешканців міста й вельми ревниво ставилися до посягань на своє виняткове право регулювати політичне і господарське життя Одеси.

Аналізуючи стан справ у місті, міський голова також звернув увагу, що обіцянки, отримані делегацією думи про збереження прав муніципалітету і населення міста не витримали перевірки часом. Він апелював до численних скарг домовласників, майно яких нищилося військовими, котрі у такий спосіб забезпечували себе запасами для опалення приміщень. Мали факти реквізиції автомобілів Земського союзу, опломбовування складів у порту, переслідування місцевої преси, обмеження мирних зібрань тощо. На спеціальній нараді, скликаній союзницьким командуванням разом з міським самоврядуванням і українським комісаріатом, було поставлено завдання якомога оперативнішого їх вирішення. І хоча більшість скарг була задоволена, В. Богуцького обурило сам факт необхідності обговорення проблеми, а також те, що один з генералів вимагав від заступника міського голови підтвердження повноважень на участь у нараді¹⁶³, що трактувалося як безпосереднє втручання у роботу самоврядування.

Перемовини з німецьким і австрійським командуванням точилися й навколо інших питань. Зокрема, міський голова звертав увагу на гіпертрофовану зацікавленість окупантів у вивезенні шкіряних виробів та реквізиції хліба з околиць Одеси. Зазвичай під час війни швидкість розповсюдження чуток різко зростає. Не уникали цієї тенденції у місті й під час австро-німецької окупації, коли у пресі час від часу з'являлися повідомлення про вивезення 600 вагонів зерна. Союзницьке командування запевняло думу, що такі чутки не мають під собою реальних підстав, а будь-які продовольчі вилучення можуть бути

¹⁶² ДАОО. – Ф. 4. – Оп. 4. – Спр. 135. – Арк. 81.

¹⁶³ Там само.

здійснені винятково на основі статей Брестського миру і для потреб тих військових частин, які розташовані в Одесі. Попри вказані запевнення частина гласних вважала за потрібне уповноважити управу здійснювати строгий нагляд за можливими реквізиціями продовольства та сировини і регулярно доповідати думі щодо дій військовослужбовців¹⁶⁴. Недовіра думців до обіцянок військових не була безпідставною, а наступні події демонстрували й не даремність чуток, бо 19 березня австрійське командування видало наказ розпочати масовий збір продовольства незважаючи на політичну ситуацію в Україні. Згодом, 1 квітня, цісар Карл I надав командуванню австрійських армій повну свободу дій щодо реквізицій продовольства¹⁶⁵.

23 березня В. Богуцький повторив попередні рефлексії, що з часу окупації настрої серед населення міста залишилися тривожними, оскільки вивозяться продукти, скрізь перебувають військові караули, мають місце окремі утиски щодо вільних зібрань громадян. Так, гласний Я. Семененко на засіданні думи стверджував, що німецьке та австрійське командування сприяють запровадженню карткової системи, оскільки хліб потрібен для країн Четверного союзу. Відтак дума і управа повинні спільно з Центральною Радою нагадати представникам цих держав недопустимість вивозу з Одеси будь-яких товарів. Щоправда не усі думці поділяли такі побоювання, зокрема Л. Раухвергер, заперечуючи попередньому оратору, звернув увагу, що питання про карткову систему ставилося ще до приходу окупаційних військ¹⁶⁶. У результаті дискусій в думі міський голова звернувся до С. Комірного і союзницького командування з проханням дотримуватися недоторканності економічних і політичних прав городян, на що отримав ствердну відповідь від Головного комісара, який обіцяв надати допомогу, особливо щодо заборони вільних зібрань.

Під час перманентних переговорів зазвичай домінували питання військового і політичного характеру. Дума ще 19 березня доручила Л. Раухвергеру і Б. Фрідману поставити до відома окупаційного командування та української адміністрації важливість узгоджувати з муніципалітетом вирішення таких проблем: 1) роззброєння населення, 2) проведення мирних зібрань, 3) існування вільної преси. Проблема роззброєння населення залишалась вкрай актуальною¹⁶⁷, оскільки під час вуличних боїв, що прокотилися Одесою протягом зими 1917 – 1918 рр. городяни накопичили значну кількість стрілецького арсеналу. Тому цей пункт плану переговорникам не вдалося відстояти, адже існуюча ситуація викликала неприховану стурбованість з боку військових, які наполягали на повному і обов'язковому вилученні усіх наскладованих бойових запасів. Сказане стосувалося й озброєння

¹⁶⁴ Там само. – Арк. 84 зв, 85.

¹⁶⁵ Кураєв О. Вказ. праця. – С. 280, 285.

¹⁶⁶ ДАОО. – Ф. 4. – Оп. 4. – Спр. 135. – Арк. 121-121 зв.

¹⁶⁷ Там само. – Арк. 118-118 зв.

національних військових частин (польська, єврейська, грузинська, татарська дружини), створених у регіоні в період ескалації політичної ситуації взимку 1917 – 1918 рр. При цьому грузини та татари після складання зброї мали залишити місто, польський легіон залишався на місці, а єврейські підрозділи отримували можливість стати резервом міліції¹⁶⁸. У подальшому гасні неодноразово поверталися до теми вилучення зброї у населення, наполягаючи на здійсненні усіх подібних заходів за відома і згоди думи, отримавши навіть необхідні запевнення з боку австрійського штабу¹⁶⁹. Але умови воєнного стану та посилення на Гаазьку конвенцію 1907 р., за якою окупаційні війська мали право вилучати зброю та боезапаси не залежно від форми власності (приватна власність не підлягала конфіскації)¹⁷⁰, не перетворювали усні домовленості в жорсткі стандарти поведінки, а компетенція думи не розповсюджувалася на генералітет союзницьких військ.

Другий пункт А. Раухвергер і Б. Фрідман відстояли лише частково, бо представники ГКК наполягали на своєму першочерговому праві втручатися у роботу й розпускати ті комітети, які можуть загрожувати державним інтересам. Натомість теза стосовно вільного функціонування преси не стала предметом палких дискусій і спільними зусиллями усі сторони дійшли згоди створити умови за якими переслідування часописів відбуватиметься лише у судовому порядку, а не шляхом призупинення їх діяльності¹⁷¹.

Втім намагання знайти спільні точки дотику у трикутнику міське самоврядування – українська адміністрація – німецько-австрійське командування не завжди підтверджувалися практичною реалізацією попередніх домовленостей. Часто проблеми не вирішувалися, а заганялося у глухий кут, особливо це ставало помітно на фоні постійного поширення погослів про утиски одеситів, а у ширшому сенсі й мешканців УНР, з боку представників союзницьких військ. На думку О. Кураєва якраз витіснення повноважень української влади з правового поля і встановлення власного контролю за низкою аспектів внутрішнього життя Української республіки переводило експедиційний корпус у статус окупаційного¹⁷². Вже 26 березня міський голова доповідав про резолюцію зібрання портових працівників, робітників й службовців типографії газети «Одесский листок» та інших організацій з протестом проти дій німецького і австрійського командування, спрямованих на роззброєння громадян, запровадження хлібних карток в Одесі, вивозу окупаційними військами з міста хлібних запасів та продуктів першої необхідності, а також з вимогами найшвидшого скликання Українських і Всеросійських Установчих зборів¹⁷³. Для часткового

¹⁶⁸ Там само. – Арк. 83-84.

¹⁶⁹ Там само. – Арк. 149.

¹⁷⁰ Пиріг Р. Вказ. праця. – С. 26.

¹⁷¹ ДАОО. – Ф. 4. – Оп. 4. – Спр. 135. – Арк. 84.

¹⁷² Кураєв О. Вказ. праця. – С. 278.

¹⁷³ ДАОО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 986. – Арк. 26.

урегулювання критичних питань гласні навіть призначили спеціальним уповноваженим думи К. Кровопускова, який мав стежити за реквізиціями¹⁷⁴.

Виконуючи розпорядження Києва, найчастіше своєрідним комунікатором між думою та союзницьким командуванням виступав С. Комірний. У нього, як представника уряду УНР, міський голова і гласні просили захисту й допомоги у вирішенні найрізноманітніших питань політичного та економічного характеру. Зокрема, 26 березня дума прийняла рішення звернутися до головного комісара зі скаргою на дії австрійських військових по реквізиції в навколишніх селах, побиття студента на вокзалі, повішання солдата і т. д. Особливо обурило думців факт страти місцевого мешканця, який на їхню думку мав опинитися під юрисдикцією місцевого правосуддя¹⁷⁵. Це питання піднімалося на засіданні думи ще один раз 30 березня 1918 р., але вже у іншому ракурсі, оскільки після проведених консультацій К.Кровопускова з австрійським командуванням з'ясувалося, що одесита стратили за намагання застрелити австрійського постового, тому за законами воєнного часу він був повішаний. Окрім цього, австрійська комендатура, зважаючи на зростання злочинності, намагалася боротися з кримінальними елементами, які володіли великими запасами зброї, а місцеві мешканці часто трактували їхні дії як переслідування мирних громадян. Втім такі аргументи виявилися недостатніми для усіх гласних, які наполягали на неутручанні окупаційного командування в правове поле УНР¹⁷⁶.

Вочевидь вирішення окресленої проблеми на думку ГKK та австрійського командування не дало очікуваного результату й затягувалося на невизначений час, бо згідно наказу С. Комірного (ймовірно датованого кінцем квітня і продубльованого тоді ж Херсонським губернським комендантом полковником Г. Зінкевичем¹⁷⁷), роззброєння населення мало закінчитися до 15 травня 1918 р., а усім, хто його не виконає, загрожував або штраф у розмірі 6 тис. крб., або 6 місяців ув'язнення. Виконання наказу покладалося на Г. Зінкевича, а австрійський штаб, за санкцією фон Бельца, надавав технічну допомогу шляхом виділення угорського підрозділу для проведення обшуків приміщень¹⁷⁸. Вістря дій було спрямоване у бік думи, від якої, на думку С. Комірного та австрійського генералітету, йшла головна потенційна загроза організації непокори, тому що міське самоврядування не підтримало наказ про роззброєння мешканців Одеси, аргументуючи свою точку зору порушенням прав людини. Поза лаштунками такої позиції

¹⁷⁴ Там само. – Арк. 26 зв.

¹⁷⁵ Там само. – Оп. 4. – Спр. 135. – Арк. 129 зв, 130 зв, 131.

¹⁷⁶ Там само. – Арк. 149, 150.

¹⁷⁷ Там само. – Спр. 146. – Арк. 214, 250.

¹⁷⁸ Там само. – Спр. 135. – Арк. 17-17 зв., 19, 20.

приховувалося бажання, щоб подібні кроки адміністрація УНР обов'язково узгоджувала з гласними думи¹⁷⁹. Гостроти протистоянню додавали численні скарги жителів міста на недієвість думи. Одесити неодноразово зверталися до С. Комірного з проханням вплинути на складне економічне становище міста. Водночас Головний комісар попереджав В. Богуцького про непередбачувані наслідки неефективного господарювання, про необхідність вжити заходи по забезпеченню городян продовольством, паливом, не перевищувати видатки і т. д., погрожуючи рішучими діями¹⁸⁰. Втім, очікуваного ефекту ці погрози не мали.

29 квітня підрозділ австро-угорського війська, згідно вищезазначеного наказу про роззброєння, здійснив обшук приміщення міської думи, а міліція усувалася від виконання правоохоронних функцій через недовіру з боку української адміністрації. Міський голова негайно опротестував ці дії на зустрічі з С. Комірним¹⁸¹, а на вечірньому засіданні думи 29 квітня 1918 р. схвильовано описував ескалацію конфлікту. На відміну від Головного комісара В. Богуцький вважав пошук зброї у будівлі думи приводом, який пов'язував з загальною політичною кон'юнктурою, що склалася внаслідок події у Києві 27-28 квітня. Міський голова висловив думку, що Одеська дума має рішуче виступати й проти зазіхань союзницького командування на права Центральної Ради і Ради народних міністрів УНР, адже «ми самі будемо будувати власну державність». При цьому в його рефлексіях недвозначно зберігалась відданість ідеям Установчих зборів, як Українських так і Всеросійських, та можливого відновлення у неозначеному майбутньому територіальної єдності Російської держави¹⁸².

З ним солідаризувалися й інші гласні, наприклад, Г. Лур'є, С. Соловейчик, Х. Гільдін. Останній щойно повернувся зі столиці й висловлюючись у схожому річищі, вигукнув, що «на даний момент, коли на шальки терезів кинуте єдине, що залишилося від російської революції, це «Україна», – у цей момент справа і зліва ми будемо на боці України<...>»¹⁸³. Зрештою, за пропозицією соціалістичних фракцій, дума проголосувала за резолюцію, у якій категорично засуджувалося насилля над членами Центральної Ради та уряду, робочі кабінети яких обшукали німецькі військові, а їх самих взяли під варту. Такі дії прирівнювалися до публічного приниження, які, на думку гласних, засвідчували рух на шляху до остаточної ліквідації усіх революційних завоювань й підкорення «народів України грубій силі іноземних багнетів в ім'я імпералістичних цілей центральних держав»¹⁸⁴. Очевидно, що оприлюднена резолюція латентно переносилася й на оцінку пережитих гласними неприємних моментів обшуку думи, який ототожнювався з

¹⁷⁹ Там само. – Спр. 146. – Арк. 214, 250.

¹⁸⁰ Вістник Одеси. – 1918. – 4 травня.

¹⁸¹ ДАОО. – Ф. 4. – Оп. 4. – Спр. 135. – Арк. 19, 20.

¹⁸² Там само. – Арк. 19.

¹⁸³ Там само. – Арк. 16, 17, 18-18 зв.

¹⁸⁴ Там само. – Арк. 16.

приниженням прав муніципалітету. Втім доля Одеської міської думи у ці дні вирішувалася у інших кабінетах. Тому, вона разом з управою, звинувачена в неефективному господарюванні, 19 травня 1918 р. тимчасово призупинила свою діяльність¹⁸⁵.

Отже, відразу після отримання звісток про укладення Брестського миру між УНР та державами Четверного союзу і подальшого наступу союзницьких військ, у міській думі, яка працювала на напівлегальному становищі внаслідок її офіційної заборони РНК Одеської радянської республіки, розпочалися активні дискусії щодо намірів окупаційних армій (у тому числі румунської), можливого повернення Одеси під юрисдикцію України й перспектив міського самоврядування на збереження власної правомочності. Визнавши вступ німецьких і австро-угорських військ до міста неминучим наслідком подій, міський голова та гасні прийняли рішення посприяти несилловому сценарію передачі Одеси до рук противників, а головним засобом реалізації задуманого стали переговори. Уповноважені думи, як напередодні захоплення міста, так і у подальшому, контактуючи з австрійським і німецьким штабом, висували як найважливіші наступні питання: невтручання союзницьких військ у роботу муніципалітету, дотримання українського законодавства, непорушність прав і свобод мирних мешканців, у тому числі права на життя, недопустимість реквізицій продовольства та товарів широкого вжитку. Здебільшого такі контакти здійснювалися за посередництва Головного комісара уряду УНР С. Комірного, який нерідко виступав посередником між думою та штабом австрійських армій. Але саме за його наказом міська дума Одеси мала припинити своє існування, підставою чого стали звинувачення у неефективному господарюванні, а реальні причини могли приховуватися в бажанні нової гетьманської влади обмежити повноваження загалом соціалістичного за партійною приналежністю і переконаннями гасних муніципалітету.

Taras Vintskovs'kyi

***Odesa City Duma in conditions of Austro-German occupation
of March – April 1918***

This research is carried out by analyzing the verbatim record of Odesa City Duma meeting devoted to the study of the activities of the municipality of Odesa in conditions of Austro-German occupation. It were considered the issues of the preparation of the Duma to join the German and Austro-Hungarian troops in the city, the course and results of the negotiations concerning rules of relations between governance and headquarters of allied armies, and enforcement of agreements.

Key words: *Odesa City Duma, Brest peace, German and Austro-Hungarian troops, head of the regional government's commissariat of UPR, requisitions.*

Тарас Винцковський

***Одесская городская дума в условиях австро-немецкой оккупации
марта – апреля 1918 года***

Данное исследование, выполненное на основе анализа стенографических отчетов заседаний городской думы Одессы, посвященное изучению деятельности муниципалитета Одессы в условиях австро-немецкой

¹⁸⁵ Вільне життя. – 1918. – 22 травня.

оккупации. Рассматриваются вопросы подготовки думы к вступлению немецких и австро-венгерских войск в город, ход и последствия переговоров о правилах взаимоотношений между самоуправлением и штабом союзнических армий, практическая реализация договоренностей

Ключевые слова: городская дума Одессы, Брестский мир, немецкие и австро-венгерские войска, Главный краевой комиссариат правительства УНР, реквизиции.

Рецензент: М.І.Михайлуца, д.і.н., професор (Одеський національний морський університет)

УДК 94(477.74-21):778.5:929Капчинський«1921/1925»

**Ганна Лізавенко,
Володимир Полторак**

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КІНЕМАТОГРАФУ В ОДЕСІ в першій половині 1920-х років (на матеріалах спогадів М.Капчинського)

В статті досліджуються спогади одного з організаторів кіновиробництва в Одесі. Визначені особливості значення спогадів як джерела для вивчення історії розвитку кіно в Одесі на початку 1920-х років.

Ключові слова: спогади, Михайло Капчинський, кінематограф в Одесі, Одеське управління ВУФКУ.

Історія Одеської кінофабрики у 1919 – 1925 рр. має дуже багато «чорних плям», багато документів не збережено, спогадів очевидців не написано. Спогадам першого директора кінофабрики Михайла Яковича Капчинського пощастило – вони були написані і збереглися, хоч досі і не опубліковані. Написані у 1960-х роках під назвою «У Чёрного моря», вони висвітлюють події 1921 – 1925 рр. Це історія становлення Українського кінематографу, описана її учасником.

Структурно спогади можна розділити на дві частини: перша розповідає про розбудову та становлення кіновиробництва, друга розповідає про людей. Михайло Капчинський з великою любов'ю пише про незабутні чотири роки, які він провів в Одесі. У 1960-х роках Капчинський надсилає листи з Москви заступниці інформаційного відділу Одеської кіностудії Інзі Матьяшек¹⁸⁶, у яких розповідає про своє життя, про те як він починає писати розповідь про кінофабрику, як йому б хотілось знову опинитись в Одесі. Нажаль до нашого часу спогади не опубліковані, але оригінал досі зберігається на Одеській кіностудії.

Читаючи неопубліковані спогади Михайла Яковича Капчинського¹⁸⁷, перш за все відкривається його ставлення до розбудови кіновиробництва в Одесі, до створення кінофабрики на Французькому бульварі, 33, до тих людей, які разом з ним творили історію, які не покладаючи рук та не жаліючи сил працювали на

¹⁸⁶ Архів Музея кіно в Одесі. – Ф. 1. – Од. зб. 2. – Арк. 1.

¹⁸⁷ Там само. – Ф. 1. – Од. зб. – 101 арк.